

Makale Künyesi (Araştırma): Uzer, E. (2019). Eski Türkçe aç- fiili üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (2), 359-374.

ESKİ TÜRKÇE AÇ- FİİLİ ÜZERİNE

Emre UZER¹

ÖZET

Eski Türkçenin metinlerle takip edebildiğimiz ilk eserlerinden itibaren izini sürebildiğimiz aç- fiili Türkçenin tüm tarihi dönem metinlerinde varlığını göstermiş, üstelik takip eden her dönemde anlam alanını genişleterek birçok farklı anlama sahip olmuştur. İlişkiye girdiği isimlerle birlikte konuşmaktan dinlemeye, duymaktan bakmaya, yemek yemekten, fethetmeye varana kadar farklı şekillerde karşımıza çıkar. Bünyesine çatı eklerini de alarak metinlerdeki yerini sağlamlaştırmıştır. Bu anlamları kazanmasına etken olan sebep fiilin metaforik anlamlar üretme potansiyelinin yüksek olması olduğu kadar elbette fiile etki ederek anlam alanını genişletmesine katkıda bulunan durum ekli tamlayıcılarıdır bir taraftan. Çalışmada aç- fiili ve türevlerinin görüldüğü ilk metinlerden itibaren Türkçenin tarihi dönemleri içerisinde aldığı çeşitli görünüm, sahip olduğu anlamlar, talep ettiği tamlayıcılarla birlikte ele alınmış ve dönem metinlerinden örneklerle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, aç-, fiil-tamlayıcı ilişkisi.

ON THE VERB IN OLD TURKIC AÇ-

ABSTRACT

It has shown the existence of the actual Turkish in all the texts of the historical period from the first works of the Old Turkic that we can trace from the first works that we could follow with the texts, and it has had many different meanings by expanding the meaning field in every subsequent period. He comes up with different meanings from talking, listening, hearing, looking, eating, conquering with the names he is involved with. It has strengthened its place in the texts by taking roof attachments. The reason for gaining these meanings is the fact that the verb has a high potential to produce metaphorical meanings, as well as the fact that contributes to the expansion of the meaning field by affecting the verb. In the study, various views, meanings and meanings of Turkish in the historical periods starting from the first

¹ Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi.
emreuzer@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2746-0050>

texts in which the verb *aç-* and derivatives are seen are examined together with the complementary features they demand and examined with examples from the period texts.

Keywords: Old Turkic, aç-, the relation of verb-valency.

GİRİŞ

Fiil, bir cümlenin temel unsurlarından biridir. İş, oluş, kılış bildirir. Ancak bu bildiri yaparken ve elbette ki yapabilmesi için özneye ve diğer öğelerle etkileşim hâlinde olmak durumundadır. Bu etkileşimi sağlayabilmek ve iletmek istediği anlamı tam olarak verebilmesi için kendisini yer, yön, zaman *vb.* şekillerde tamamlayacak tamlayıcılara ihtiyaç duyar. Türk dilinde bu tamlayıcılar isimlere gelen durum ekleri ile oluşur ve bu durum ekleri almış tamlayıcılar fiilleri çeşitli yönlerden tamamlarlar (Uzer, 2018, s. 11).

İsimlerin fiilin anlamına göre aldıkları durum ekleriyle girdikleri bu ilişkiye fiil-tamlayıcı ilişkisi diyoruz. Fiil tamlayıcıları adından da anlaşılacağı üzere fiili işlev ve anlam yönünden tamamlayan öğelerdir. Fiildeki anlam, ancak bu öğelerin kurduğu bağlantı biçimine göre yönlenebilir. Fiil tabanı anlam açısından bazı boşluklar açar. “Bu boşlukların sayısı fiilden fiile değişiklik gösterir ve o dile hâkim olanlar tarafından önceden bilinir. Bu boşluklar doldurulduğu ölçüde fiil anlam yönünden bütünlenir (Uğurlu, 2001, s. 201). Bu boşlukları doldurur anlamı bütünleyenler ise tamlayıcılarıdır.

Bizim de bu çalışmayı yaparken güttüğümüz amaç aç- fiili özelinde bu bilgileri sınamaktır. Aç- fiilinin sahip olduğu çok çeşitli anlamları kazanmasında tamlayıcıların rolünü görmek; Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi-Kıpçak Dönemi metinlerinde aç- fiilinin sahip olduğu ve gitgide kazandığı yeni anlamlara genel bir bakışla bakmaktır. Çalışmayı hazırlarken izlediğimiz yöntem ise şöyledir: Öncelikle fiilin kökeni üzerine bilgiler verilmiştir. Sonrasında iki ayrı bölümde Uygur Dönemi ve Karahanlı, Harezmi-Kıpçak, Çağatay Türkçesi Dönemi metinlerinde ve Çağdaş Türk Lehçelerinde aç- ve türevlerinin kullanım özellikleri üzerinde durulmuş ardından metinlerden elde edilen örnekler sıralanmıştır. Örneklerin elde edilmiş olduğu metinlerde yer alan tüm aç-, açıl-, açın- barındıran tanıklar incelenmiş olup tekrara düşmemek adına geneli temsil edenler çalışma metnine konulmuştur.

1. Aç- Fiilinin Kökeni Üzerine Bilgi ve Görüşler

Eski Türkçe'nin en eski metinlerinden itibaren izini sürebildiğimiz aç- fiili ilk kez Tunyukuk Yazıtı Kuzey 3. satırda karşımıza çıkar: *usun süngügün açdımız* "Uykularını mızraklarımızla açtık" (Tekin, 2017, s. 78). Tunyukuk Yazıtında bir kez olmak üzere yer alan fiil, Uygur Türkçesi Döneminde çatı ekleriyle genişlemiş biçimleriyle de görünmeye başlar. Özellikle Budizm'e ait metinlerde aç- fiili *yad-* fiiliyle eş dizim oluşturacak derecede sık birlikte kullanılarak *aça yada* 'açıklayarak; itiraf ederek' kalıbı haline gelmiştir. Uygur Türkçesi'nde *-l-* ve *-n-* ile genişlemiş biçimleri yer alırken Divanü Lügati't-Türk'te *-ş-* ile *-sa-* /*-ıgsa-* gibi eklerle genişlemiş hâlleri de karşımıza çıkmaktadır. M. Räsänen 1969 yılında yayınlanan sözlüğünde fiili **aufmachen, öffnen** 'açmak' olarak verir fiilin kökenini ise *<*h-ac-* fiiline bağlar (Räsänen, 1969, s. 3). Clauson, sözlüğünde fiile aç- 'to open' anlamını verir ve sözcüğün orijinalinin fiziksel anlamda **to untie** 'çözmek', **to clear (the sky)** 'göğün aydınlanması' ve **to disclose, explain** 'ortaya çıkarmak, açıklamak' olduğunu belirtir (Clauson, 1972, s.18). UW'de fiilin birinci anlamı **öffnen** 'açmak' olarak verilir. Röhrborn devamında fiilin aldığı diğer anlamları da metinlerden örneklerle sıralar: **lösen, losmachen** 'açmak, çözmek', **„Anfang bilden(?)** '(bir şeyin) başlangıcı olmak(?)', **(Reich) gründen** '(devlet) kurmak', **erschließen, kultivieren** 'ekilecek hâle getirmek (alan)', **(Weisheit) erwecken, entfalten** '(bilgiyi) ortaya çıkarmak', **erklären, deuten** 'açıklamak, yorumlamak', **enthüllen, verbreiten, zeigen** '(gizli bir şeyi) açığa çıkarmak, göstermek, yaymak', **bekennen, eingestehen** 'itiraf etmek, kabul etmek' (Röhrborn, 2011, s. 1). Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* isimli çalışmasında **a-** 'ayırarak' fiilinden bahseder; bu fiilin *-d/-y/-r/-k/-l/-t/-z-* ekleri ile türetilmiş çeşitli sözcüklerle (*ak-, al-, aş-, az-, at-ara, adın-* vb.) anlam birliği oluşturduğunu belirtir. Nihayetinde aç- fiilini de **a-** köküne bağlayarak, bugüne kadar pek bilinmeyen eski bir ek olan *-ç-* eki ile genişlemiş olduğunu söyler ve aç- fiilinin anlamının her şeyden önce 'Bitişik durumdaki iki nesneyi birbirinden ayırmaktır' der. Görüldüğü gibi özellikle Uygur Dönemi metinlerinde fiil çok çeşitli anlamlara kavuşmuştur. Fiziksel olarak *kapalı bir şeyin açılması* anlamını temel anlam olarak korumakla birlikte fiziksel ve duyuşsal anlamlara da sahip olmuştur. Sonraki dönemlerde, özellikle İslami Dönem metinlerinde yukarıda belirtilen anlamlar yanında *iftar yapmak* manasına gelecek şekilde *oruç aç-* fiilinde de kullanılmaya başlanır. Fiil bugün de gerek Türkiye Türkçesi'nde gerekse Çağdaş Türk Dillerinde ilk anlamlarını da koruyarak etkin bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir.

2. Aç- Fiili ve Türevlerinin Kullanım Özellikleri

2.1. Uygur Türkçesi Metinlerinde aç-, açıl-, açın-

Yukarıda da belirtildiği üzere aç- fiili metinsel düzeyde karşımıza ilk kez Tunyukuk Yazıtında çıkar. Bu ilk karşılaşmadan sonra kullanım sıklığı sürekli yükselen bir grafik çizer. Uygur Dönemi metinlerinde en sık karşılaşılan kullanım yapısı belirtme durumu eki almış *isim + aç-* şeklindedir. Zaten aç- fiili tercih ettiği tamlayıcı için hemen her dönemde çok tutucu davranmış, genel olarak ya yalın durumu -işaretlenmese bile anlamda belirtme durumunun varlığı hissedilir- ya da belirtme durumu ekini talep etmiştir. Anlam açısından *'kapalı bir şeyi açmak'*, *'itiraf etmek'*, *'çiçek açılmak'*, *'açıklamak'* genel olarak görüldüğü anlamlardır.

Aç- fiilinden *-l-* edilgenlik eki ile genişleyen açıl- *"kapalı olan bir şeyin açılması"* anlamını verdiği gibi *"kararmış gökyüzünün aydınlanması"*, *'çiçek açılmak'* anlamını da içermektedir (Uzer, 2018, s. 19). Bu biçim metinlerde aç- fiiline nazaran daha az kullanılmıştır. Aç- fiilinden genişleyen bir diğer fiil ise *açın-* fiilidir ve aç- fiilinin *-n-* ile elde edilmiş dönüşlü hâlidir. *"kapalı olan bir şeyin (kendi kendine) açılması"* ve *"itiraf etmek"* anlamına sahiptir (Uzer, 2018, s.19). Üstelik *açın-* aldığı tamlayıcı açısından örneğine yalnızca Altun Yaruk'ta rastladığımız bir görünüm arz eder. Bilindiği gibi Türkçenin dilbilgisi kurallarına göre geçişsiz fiiller nesne alamazlar. Ancak *açın-* fiili geçişsiz fiil olmakla birlikte AY'da belirtme durumu eki talep etmiş ve nesne almıştır. Fiilin, belirtme durumu ekli almış tamlayıcıyla örneğine dönemin diğer metinlerinde ve diğer tarihi dönem metinlerinde karşılaşılmamıştır.

aç-

a) Kapalı durumdaki bir nesneyi açık hale getirmek:

ulug **açdım** mengülüg nirvan balık kapıgı+n (AYKaya 368/4)

Sonsuz Nirvana kapısını ardına kadar açtım.

kutrulmak kapıgı+n **açdaçı** (AYKaya 659/31a)

Kurtılma kapısını açacak.

abayur nirvan kapıgı+n **açdaçı** (BTTXIII 14/17)

Abhayapura Nirvana kapısını açacak.

beşinç ongınta tengri yeringerü kapagı+n açtı (Mn 6-8)

Beşincisi, sağ eliyle tanrılar ülkesine açılan kapıyı açtı.

(...) nirvanıng köni yolu **açılzun** kigürülzün (BTTXIII 46/25)

(...) Nirvananın doğru yolu açılın, (o kapıdan) girilsin!

Amrılmış inç nirvanıng apıg kapıgı **açılzun** (BTTXIII 49/65)

Huzurlu, sessiz Nirvana'nın kapısı açılın!

(...) örü turup ong engindeki tonı+n **açımıp** (...) (AYWilkens 2/0018)

(...) ayağa kalkıp omzundaki elbisesini açıp (...)

(...) olurmış orunlarıntın örü turup birtin singlar ong enginlerindeki tonları+n **açımıp** (...) (AYÇetin 927)

(...) oturmuş oldukları yerden ayağa kalkarak cübbelerinin sağ omzundaki bölümü stıyrıp (...)

Aviş tamulug mat[ar] agz[ı+n] ulug **açıp** [...] (D 367)

Aviçi cehennemindeki Matar (adlı) canavar ağzını büyük bir şekilde açarak (...)

Talim ırı yarın **aça** yasıçin yalım kayag yara urupan yalngusun yoriyur tir. (IB 40)

Cesur bir genç, omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara yapayalnız yürüyor, der.

b) Açıklamak/Yorumlamak/İtiraf etmek:

(...) ayayu okıp **açzun** (BTTXIII 40/10)

(...) saygıyla okuyup açıklasın!

(...) körtim bitiglerin **aça** ırkları+n sunları+n saça (...) (İS 243)

(...) rüya kitaplarını açarak, kehanetlerini saçarak (...)

Amıtı (bizing) tsuyumuz+nı iriçümüz+nı **açar biz** yadar biz (M 74/39)

Şimdi günahlarımızı açıyoruz, yayıyoruz.

bo ajunta kılmış ayıg kılınçlarımı+n yme alku+nı **açınur m(e)n** (AYKaya 107/7)

Bu dünyada işlediğim kötü amellerimi de itiraf ederim.

ertingü ağır ayığ kılınçları+g yine bir üdünk(e)ye **açmgalı** yadıngalı usar ol ayığ kılınçları barça öçülür alkınur (AYKaya 104/20)

Fazlasıyla ağır kötü davranışları da bir anda itiraf edecek, açıklayacak olsa, o kötü davranışların hepsi yok olur gider.

c) İdrak etmek/Anlamak

(...) yuulıntın akmış içlig uzun tonlugların közleri+n **açdaçı** (BTTXXIII H018)

(...) koruyucu nimet hamile kadınların gözlerini açacak

közleri **açılusun** (AYKaya118/9)

Gözleri açılın.

d) Çiçek açmak

tü türlü kök sarıg kızıl yörüng yipün önglüg esri kusrı suvdakı kurgakdakı çeçekler yarılıp **açılıp** tö (k-) (-ülür) (...) (M 55/27)

Çeşitli mavi, sarı, kırmızı, beyaz, menekşe rengi –koyu kırmızı renkte, alacalı, sudaki, karadaki çiçekler yarılıp (açılıp) dökülür (...)

Örnekler elbette bu kadarla sınırlı olmamakla birlikte yukarıda verilenler genel görünümü temsil etmesi bakımından yeterli görüldüğü için bu kadarıyla yetinilmiştir.

2.2. Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Metinlerinde aç-, açıl-, açın-

Aç- fiili Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde '*kapalı olan bir şeyi açma*', '*itiraf etme*', '*çiçek açmak*', '*gökyüzü açmak*', '*açıklamak*' anlamlarına hâlâ sahip olmakla birlikte fiilin *til aç-*, *kapug aç-*, *göz aç-*, *yol aç-* vb. ikili kullanımları *isim + aç-* birleşimiyle Uygur ve Orhon Türkçesinde görülmeyen bir yapı oluşturmuş ve *til aç-/söz aç-* 'konuşmak', *köz aç-* 'bakmak', *kapug aç-/yol aç-* 'sebep olmak, meydana getirmek' vb. metaforik anlamlara da kavuşmuştur. Yapının deyimleşmesinin ilk nüvesinin KB'de atıldığını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca fiilin bu birlikte kullanımlarla yer aldığı yapıların aldığı tamlayıcıya bakacak olursak aç- fiili genel olarak belirtme durum ekini tercih ederken *isim + aç-* birleşimi yönelme durum ekli tamlayıcıyla görülür. Aynı zamanda, özellikle İslami metinlerde Uygur Dönemi'nde göremeyeceğimiz bambaşka bir anlam daha ortaya çıkar. Aç-, *Ruze* '*oruç*' sözcüğüyle ve *sofra* sözcüğüyle birleşerek ***ruze aç-/sofra aç-*** '*iftar yapmak*' anlamlarını da

verir. Özellikle *oruç aç-* bugün de Türkiye Türkçesinde aynı anlamla var olmaktadır. Yine bu dönem metinlerinde *şehir/ülke ismi + aç-* yapısıyla '*fethetmek*' anlamına ve *fal + aç-* yapısıyla da '*fal bakmak*' anlamına kavuştuğu görülmektedir. Arapça sözlüklere baktığımızda *aç-* fiilinin karşılığı olarak *feth* sözcüğünü görmekteyiz ve sözcüğün aynı anlam genişliğini orada da buluruz. *Şehir almak* ve *fal bakmak* anlamlarının *aç-* ile karşılanır olmasını doğrudan doğruya *feth* '*açmak*' fiiliyle ilişkilendirmek yanlış olmaz. *Açıl-* fiili kayda degecek değişiklikler olmadan dönem metinlerinde yer alır. *Açın-* fiiline ise Karahan ve Harezmi Türkçesi metinlerinde rastlanmamıştır. Kıpçak Türkçesinde, yalnızca İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selatin'de bir yerde geçmektedir ve yalın durumda isimle kullanılmıştır.

a) Kapalı durumdan açık duruma getirmek:

ol kulka *kapug açtı* (KB 3356)

O kula kapı açtı.

*aç*gaymiz séndin örtüng+*ni* (Ka.Ku.T 37/74b2)

Senin örtünü açacağız.

takı eger *açsangız ani* kim tenleringiz içinde turur (Ku. T.2/284)

Eğer onu açarsanız tenleriniz içindedir.

kapgıl ve bu kapug+*ni açgıl* (GT 85b10)

Kalk ve bu kapıyı aç!

kapug+*ni açip* baktılar (GT 56a3)

Kapıyı açıp baktılar

anga açlur anıng kapugları (Ka.Ku.T. 35/20b1)

Onun kapıları ona açılır.

*açıl*gay *sana* sin kaçan ölse sen (MM 63/4)

Öldüğün zaman mezar sana açılacak.

açıldı kapugları takı aydı anlarga hazinleri (Ku. T.39/71)

Kapıları açıldı ve onlara hazinleri söyledi.

açılmas anlarga köknüng kapugları (Ku. T.7/40)

Göğün kapıları onlara açılmaz.

takı ol vaktın kim *tengizler* açıldı (Ku. T.82/3)

O vakit denizler açıldı.

Takı istinca kılmak suf birle yahşırak turur eger küçi yitse
açınmayın (İM 92a6)

*Ayrıca su ile istinca yapmak iyidir; eğer gücünüz yeterse
açmayın.*

b) Sebep olmak

ol erke çıgaylık *yolını açar* (KB 1335)

Bunlar insana fakirlik yolunu açar.

bedütür beg atın kutka *yol açar* (KB 2554)

Bey adını büyüdür, saadete yol açar.

bizing idimiz yana *açar* bizing aramızda kôniliği+n
(Ka.Ku.T.33/45b3)

Bizim Tanrımız yine bizim için doğruluğu açar.

kişi yüziğe tama`ning kapuğı+n *açmagu*

eger *açıldısa* na-geh yapıp kaçmagu (GT 20a8)

Tamahın kapısını kişiye açmamalı

Açıldıysa aniden örtüp de kaçmamalı

açıldı bu kulka ağırlık *yolı* (KB 845)

Bu kula ağırlık yolu açıldı.

c) Fethetmek

bu tarik birle üküş vilayatlar+nı *açtılar* (NF112/2)

Bu amaç ile çok ülkeleri fethettiler.

afrika atlıg il+nı *açtılar* takı Andalus atlıg il+nı *açtılar* takı Fars
atlıg iller+nı takı *açtılar* takı Rum iller+nı takı *açtılar* (NF 112/13-14)

*Afrika isimli ülkeyi, Endülüs isimli ülkeyi; ayrıca Fars isimli
ülkeyi ve Rum ülkelerini de fethettiler.*

kaçan kim Peygambar 'as Mekke+nı *açtı* erse (...) (NF 69/1)

Peygamber aleyhisselam Mekke'yi fethettiği zaman (...)

takı ol vaktđn kim **aç**tılar kaleler+**ni** (Ku. T.12/65)

O vakitte kaleleri fethettiler.

kılıç urup köp yurtlar+**ni aç**ıp (...) (ŞT 79a15)

Kılıç vurup bütün memleketleri fethedip (...)

d) İftar yapmak

kündüz ruze tuttular **agız aç**gu vakt bolsa ca'di atlıg kök ot keltürdiler, **agız aç**tılar. (KE 170r14)

Gündüz oruç tuttular, iftar vakti gelince ca'di adlı mavi otu getirdiler, iftar yaptılar.

bu kiçe **ruze** bizde **aç**gıl (KE 241r1)

Bu gece orucu bizde aç!

kaçan kim bu ta'amlar muhayya boldı, **sufralar aç**tılar (...) (NF 429/15)

O zaman bu yiyecekler ortaya çıktı, iftar yaptılar.

haram lukma birle **ruzaları+ni aç**tılar (NF 389/8)

Haram lokmayla oruçlarını açtılar.

e) Ferahlamak

köngül açar men (CC 6/b)

Ferahlarım.

köngül açtım (CC 6/b)

Ferahladım.

idim **aç**gıl manga kögüzüm+**ni** (Ku. T.20/25)

Tanrım bana göğsümü aç!

köngül açlur anda anda bu can yimlenür (KB 2465)

İçi açılır ve canı zevk bulur.

kadguları saçılsun, irikmiş **köngül aç**ılsun (KE 68v10)

Kaygıları saçılsın, bunalmış gönü ferahlasın.

koy kozlarını köreyin **könglüm aç**ılsun (KE 69r9)

Koyun kuzuları göreyim, içim açılsın.

ava çıkıng şayet könglingiz **açıl**gay (ŞT 91a1)

Ava çıkın, o zaman gönlünüz ferahlayacak.

e) Bakmak/İdrak etmek

kiçigke **köz aç**sa bedüklük bulur (KB 3078)

Eğer küçüğe bakarsa, büyüklük bulur.

sini körgüke ol **köz aç**tı bakar (KB 3477)

O seni dört gözle beklemektedir.

közi+n edgü **aç** (MM 101/4)

Gözünü iyi aç!

açmagay közi+ni ta sökmekke ağzı+n **aç**magay (BD 92/4)

Gözünü açmayacak, sövmek haricinde ağzını açmayacak.

esrüklükdin ayıldı irse közi+n **aç**ıp kördi (...) (ŞT 97a9)

Sarhoşluktan ayıldığı zaman gözünü açıp gördü (...)

muning ma'nisi ukşa **aç**lur **közi** (KB 1138)

Bunun manasını anlayınca gözü açılır.

f) Konuşmak/Söylemek

til açıp birdi tanıkluk (...) (KE 181v3)

Konuşup tanıklık etti.

g) Dinlemek

tilegü olardin sen **aç kulgak**ıng (KB 5579)

Sen onlardan dile kulağımı aç!

h) Fal bakmak

şam vilayetinde bir **fal aç**guçı hatun bar erdi (KE 50r12)

Şam vilayetinde bir fal bakan kadın vardı.

mushaf aldı **fal aç**tı erse (...) (KE 248v14)

Kitap alıp fal baktığı zaman (...)

I) Çiçek açmak

gül dik külüp iy gonçe dehen **açıl**gıl (BD 156/1)

Gül gibi gülen ey gonca ağız açıl!

gül gonçesidür güya bizler+**ge açıl**maydur (BD 443)

Sanki gül goncasıdır bize açılmaz.

i) Ortaya/Meydana çıkmak/Anlaşılır olmak

kim+**ge aç**ayın raz (BD 176/2)

Sırrı(mı) kime açayım?

ilig aydı uktum **aç**ıldı **söz**üing (KB 671)

Hükümdar şöyle dedi: Anladım, sözün açıklandı.

2.3. Çağdaş Türk Lehçelerinde Aç-

Çağdaş Türk Lehçelerinden *Gagauzca, Tuvaca, Karaçay-Malkarca, Altayca, Yeni Uygurca, Kırgızca, Hakasça, Kırım Tatarcası, Başkurtça, Türkmence, Azerbaycanca* ve *Kazan Tatarcasında* aç- fiili etkin olarak kullanılmaya devam etmektedir. Fiil Tuvaca da *ajar* 'açmak'; Yeni Uygurca'da *éçilmek* 'açılmak': *siri éçilmek* 'sırrı ortaya çıkmak', *könglü éçil-* 'ferahlamak'; Başkurtça'da *as-* 'açmak', *asil-* 'açılmak', *asin-* 'açılmak' biçiminde diğer lehçelerde ise *aç-* şeklindedir. Kırgızca'da ise *aç-*, *açıl-* ve *açın-* biçimindedir. Kırgızca'da dikkati çeken durum ise *açın-* fiilinin Altun Yaruk'ta karşılaştığımız görünümüne burada da rastlamamızdır. Yani geçişsiz olan *açın-* fiilinin belirtme durumu eki almış tamlayıcıyla kullanılması durumudur. Altun Yaruk dışında hiçbir eserde karşımıza çıkmayan yapı Kırgızca'da çıkar. Kırgız Sözlüğü'nde şu örnekle yer alır: *açın-* "(ten) açılmak" *kökürögü+n açınıp 'göğsünü açarak'*. Buradaki örnek de dikkate değerdir. Çünkü AY'deki örnek de *omuzdaki elbisenin açılıp tenin görünmesini* belirten bir örnektir. Kırgız Sözlüğü'nde de *açın-* fiilinin yanında parantez içerisinde (ten)'i vurgulaması yalnızca *elbise parçasının sıyrılıp teni açığa çıkartmasını* anlatan durumlarda *açın-* fiilinin kullanıldığını akla getirmektedir. Ancak elimizdeki örneklerin kısıtlı oluşu mutlak bir sonuca ulaşmamıza engel teşkil etmektedir. Üstelik bu tip bir kullanıma yukarıda sıralanan lehçelerden hiç birinde de rastlanmaması temkinli davranmak zorunluluğunu devam ettirmektedir.

SONUÇ

Aç- fiilinin metinlerde ilk görüldüğü yerden bıraktığımız yere kadarki yolculuğuna genel olarak baktığımızda şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: Clauson'a sonsuz güvenmeyi tercih edip fiilin '*gökyüzünün aydınlanması*' anlamını temel anlam kabul edersek o ilk noktadan geldiği yere baktığımızda fiilin çok büyük anlamsal kapasitesi olduğunu görürüz. Gerek yalnız kullanımlarında gerekse isimlerle ortak bir yapı oluşturarak kullanıldığı yerlerde her dönemde gittikçe artan ve farklılaşan anlamlara sahip olmuştur. Bakmaktan, duymaya, okumaktan, sebep olmaya, aydınlanmaktan, açıklama yapmaya, konuşmaktan, yemek yemeye, ferahlamaktan fethetmeye, fal bakmaya varana kadar çok çeşitli anlamları bünyesinde barındırmıştır ve tarihî dönemleri de aşır aynı anlamlar çağdaş dillerde de varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Özellikle kalıp sözlerde bunu görmekteyiz. Türkiye Türkçesi açısından bakacak olursak bugün kullandığımız *içi açıl-*, *gözü açıl-*, *dili açıl-*, *kulak aç-*, *oruç aç-* vs. – örnekler çoğaltılabilir- gibi deyimlerin ilk kez tarihî metinlerde karşımıza çıktığını ve hemen hemen hiç değişmeden bugüne ulaştığını görürüz. Türkiye Türkçesi'nde ve Çağdaş Türk Lehçelerinin büyük çoğunluğunda anlamlarının çoğunu koruyarak varlığını sürdürmektedir.

Fiil, anlamsal açıdan ne kadar gelişmeye müsaitse tamlayıcıları açısından da bir o kadar tutucudur. İlk belirlediği yerden itibaren her dönemde genellikle belirtme durum ekli tamlayıcıyı talep ettiği görülmüştür. Yalın durumda görüldüğü yerlerde ise fiziksel bir belirtme durumu eki olmasa da zihinde belirtmenin varlığı kuvvetle hissedilmektedir. Bununla birlikte deyim olarak kabul edebileceğimiz *isim + aç-* yapısında belirtmenin zihinsel varlığından söz edilemez ve bu yapıda aç- sadece yalın durumdadır: *köz aç-*, *til aç-*, *kulgak aç-* vb. Belirtmeden sonra en fazla yönelme durumu ekini talep eder, özellikle açıl- fiili bu şekilde görülür, yönelme almış ismin türü genelde zamirdir: *manga*, *sanga*, *anga + açıl-* vb.

Açın- fiili ise örneğini yalnızca Altun Yaruk'ta ve Çağdaş Türk Lehçelerinden Kırgızca'da görebildiğimiz, başka hiçbir tarihî metinde örneğine rastlamadığımız – Türkçenin Dilbilgisi kurallarına göre de rastlamamız gereken – bir görüntüyle karşımıza çıkar. *-n-* dönüşlülük ekiyle geçişsiz hâle gelen aç- ,üzerine belirtme durumu ekli tamlayıcı almıştır. Bilinen gramer kuralına göre Türkçede geçişsiz fiiller nesne alamazlar. Elbette kural geçerliliğini korumaya devam etmektedir, tek bir metinde karşılaşılan birkaç örnekle kuralın yerle bir edildiğini söylemek abesle iştigal etmek olacaktır. Burada vurgulanmak istenen nokta, kurala aykırı olan bir yapının varlığına

dikkat çekmektir. Bilinenin aksine olarak 3-5 örnekle de olsa tanıklanabilmiş olması ister istemez acaba başka metinlerde de benzer şekilde kullanımlar var mıdır sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun cevabı ise elbette gelecekte yapılacak olan çalışmalarda saklıdır ve böyle bir inceleme mutlaka yapılmalıdır diye düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig, I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı. [KB]
- Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Argunşah, M. Ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları. [CC]
- Arıkoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiya I giriş-metin-ıpkabası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [KE]
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiya II dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis III dizin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [Ka.Ku.T.]
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk VIII. kitap*. Adana: Karahan Kitabevi. [AYÇetin]

- Eckmann, J. (1979). *Nehcü'l-Feradis II metin*. S. Tezcan ve H. Zülfikar (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [NF]
- Elmalı, M. (2016). *Dasakarmapathavadanamala*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [D]
- Ergene, O. (2017). *Sadi Gülistan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [GT]
- Gaydarci, G. A. vd. (1991). *Gagauz Türkçesinin sözlüğü*. İsmail Kaynak - A. Mecit Doğru (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk dilinde yapı bakımından filller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yarık*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları. [AYKaya]
- Muzafarov, N. ve Muzafarov, R. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Naskali Gürsoy, E. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. İ. Kurban (Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Ölmez, Z. K. (1996). *Şecere-i Terakime*. Ankara: Simurg Yayınevi. [ŞT]
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichaismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag in Kommission. [M]
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches wörterbuch*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Sağol, G. (1993). *An inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish (part I: Introduction and text)*. Harvard:

- Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources. **[Ha.Ku.T]**
- Sağol, G. (1995). *An Inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish (part II: glossary)*. Harvard: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II Maytrisimit Burkancuların Mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[M]**
- Tekin, T. (2017). *Orhon yazutları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Tezcan, S. (1974). *Berliner Turfantexte III das uigurische insiditsutra*. Berlin: Akademie-Verlag. **[İS]**
- Toparlı, R. (1992). *İrşadü'l-Müluk ve's-Selatin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[İM]**
- Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2008). *İslâm, Mu'inü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[MM]**
- Uğurlu, M. (2001). Türk lehçelerinin aktarımında valenz sözlüklerinin önemi. *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri* içinde, 197-206. Gazimağusa.
- Uzer, E. (2018). *Altun Yaruk'ta fiil-tamlayıcı ilişkisi*. yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Wilkens, J. (2010). *Die drei Körper des Buddha (trikāya) das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriftenaus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Berliner Turfantexte: XXI. Turnhout (Belgien): Brepols. **[AYWilkens]**
- Yudahin, K. (1988). *Kırgız sözlüğü*. A. Taymas (Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Babür divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. **[BD]**

- Zieme, P. (1985). *Berliner Turfantexte XIII Buddhistische stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie-Verlag. **[BTTXIII]**
- Zieme, P. (2005). *Berliner Turfantexte XXIII magische texte des Uigurischen Buddhismus*. Berlin: Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. **[BTTXXIII]**